

М.Е. Оспаналы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

E-mail: ospanalymadina@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2125-9287

Қазіргі қазақ әңгімесіндегі әдеби интерьердің қызметі

Аңдатпа. Мақалада көркем шығарма мәтінінде суреттеудің пейзаж, портрет сынды түрлерімен қатар қолданылатын түрі – әдеби интерьердің көркем шығарма кеңістігін ұйымдастырудағы қызметі қарастырылады. Көркем шығармадағы интерьер және заттық әлем мәселелері қарастырылған зерттеу еңбектеріне шолу жасалады. Қазақ әдебиеттану ғылымында аз зерттелген, өзекті тақырып ретінде қазіргі қазақ прозасындағы әдеби интерьердің поэтикасы мен қызметі мәселелері талданады. Әдеби интерьердің көркем мәтін аясындағы қызметтерін талдау арқылы олардың құрылымдық ерекшеліктері анықталады. Интерьердің көркем мәтіннің құрылымдық элементі ретіндегі ғана емес, мағыналық деңгейде де маңызды рөл атқаратыны және көркем шығармалардың поэтикасын жаңа қырынан ашудағы рөлінің жоғары екені зерделенеді.

«Интерьер» ұғымының әдебиеттану ғылымының айналымына енуі мен әдеби интерьердің негізгі қызметтері мәселесі сараланады. Әдеби интерьердің көркемдік қызметінің бастауы антика дәуіріндегі эпидейктикалық жанрмен байланыста қарастырылады. Интерьердің кейіпкердің ішкі жан әлемін ашудағы, табиғатын, болмыс-бітімін, характерін танудағы қызметі көркем прозадағы психологизм мәселелерімен сабақтастықта талданады. Әдеби интерьердің хронотоптық қызметі арқылы уақыт пен кеңістіктің бірлігі шеңберінде қалыптасып, адамзаттың мәдени таным-түсінігіне орныққан эстетикалық кеңістігіндегі қасиеті мен киесі, символдық мәні бар заттардың көркем шығармада көрініс табу ерекшеліктері зерделенеді.

Қазіргі қазақ авторларының әңгіме жанрының кеңістігін ұйымдастырудағы заттар әлемінің рөлі мен мәні, көркемдік қызметі талданады. Заттар әлемінің көркем туынды кейіпкерлерімен және туындының символдық жүйесімен, композициясымен өзара байланысы қарастырылады. Әдеби интерьердің қызметіне талдау жасау көркем туындыдағы заттар жүйесін теориялық жағынан зерделеуге, қазіргі қазақ әңгімесіндегі заттық детальдардың қолданылу ерекшеліктерін тануға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қазіргі қазақ прозасы, әдеби интерьер, заттық әлем, суреттеу, поэтика, хронотоп, деталь.

Кіріспе. Адам баласын қоршап тұрған материалды әлемдегі әрбір заттың адамзаттың таным-түсінігі мен пайым-парасаты арқылы пайда болған мәні мен мағынасы, өзіндік қызметі бар. Заттар әлемі адамның өмір салты мен мәдениетінен, психологиясынан хабар береді. Адамзаттың тарихы заттай деректерге сүйеніп, тарихтың терең қатпарларының құпиясын ашады. Тура сол сияқты көркем шығарма кеңістігінен орын тауып, оның бояуы мен ажарын кіргізіп, кейіпкер мен оның айналасында өрбіген оқиғалардың орнын барынша нанымды етіп суреттеуге қызмет ететін заттар әлемі адам жанының терең қатпарларына үнілуге мүмкіндік береді. Жазушы өз қаламының қуаты арқылы көркем игерген заттар әлемі, яғни адам баласының өз қолынан шыққан киім-кешек, тұрмыстық заттары, үй кеңістігін толтырып тұрған сан алуан жиһаздар мен күнделікті тұрмысқа қажет құрал-саймандардың барлығы шығармаға өң беріп, көркем мәтінді әр алуан қырынан танытып,

оқырманға жұмбақ әлемнің есігін ашады. Шығармадағы осы баяндау бірлігі «әдеби интерьер» немесе «заттық әлем» деп аталады.

Көркем әдебиеттегі интерьерді зерттеу – қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесінің бірі. Көркем шығарма мәтінін жан-жақты зерттеген шетелдік және отандық ғалымдар кейінгі кездері әдеби интерьерді көркем шығарманың ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, оның атқаратын қызметтеріне назар аударып келеді. Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында әдеби интерьер арнайы зерттеліп, ғылыми айналымға толық түспегендіктен, бұл бағытта жүргізілетін зерттеулер өзекті болып қала бермек.

Көркем шығармада молынан ұшырасатын портрет, пейзаж сияқты бірліктердің көркем шығарма авторының стильдік даралығын, өзіне тән жазу мәнері мен шығарманың көркемдік ерекшеліктерін, жазушының дүниетанымы мен тұлғалық қасиеттерін, қаламгер қаламынан туған кейіпкерлер әлемін танытудағы маңызы зор. Осындай бірліктердің салмағын әдеби интерьер де арқалайды. Бір де бір интерьер элементі кездеспейтін көркем шығарманы елестету қиын. Әдеби интерьердің әдебиет тарихының әр кезеңіндегі қызметі арнайы зерттелмегендіктен, оның көркем шығарма мәтінін ұйымдастыруда және көркем мәтіннің құрылымдық-функционалдық ерекшеліктерін тануда атқаратын қызметін талдау маңызды.

Материалдар мен әдістер: Интерьер әдеби категория ретінде арнайы қарастырылмаса да, осы бағыттағы ізденістің теориялық негізін құрайтын М.М. Бахтиннің «Эстетика словесного творчества» (1979), Б.Е. Галановтың «Живопись словом» (1974), А.П. Чудаковтың «Слово – вещь – мир. От Пушкина до Толстого» (1992), В.Е. Хализевтің «Теория литературы» (2002), В. Шмидтің «Нарратология» (2003), В.И. Тюпаньың «Анализ художественного текста» (2006) еңбектері мен әдеби интерьерді зерттеп жүрген ғалым И.С. Судосеваның «Әдеби интерьердің функциялары» (2013), «Көркем прозадағы интерьер поэтикасы» (2015), т.б. мақалалары және қазақ әдебиеттану ғылымында осы мәселені қамтып өткен Б. Майтановтың «Қазақ романы және психологиялық талдау» (1996), Г. Пірәлінің «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем» (2003), А.Қ. Қалиеваның «Көркем әдебиет: шығармашылық тұлға және психологизм» (2012) еңбектері пайдаланылды. Әдеби интерьердің көркем шығарма мәтінін ұйымдастырудағы қызметтерін талдау барысында салыстырмалы-тарихи, типологиялық, салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Қазіргі қазақ авторларының әңгімелері таңдап алынып, проза мәтінде кездесетін әдеби интерьер үлгілеріне салыстырмалы талдау жасалды.

Зерттеу нәтижесі. Зерттеу жұмысының нәтижесін әдебиеттану мәселелерімен шұғылданатын жоғары оқу орны студенттері, магистранттар мен докторанттар, әдебиеттанушы мамандар пайдаланып, көркем шығарма мәтінін жаңа қырынан тану мақсатында қолданса болады. Сонымен қатар, көркем шығарманы театр сахнасына лайықтап, көркем мәтіндегі әдеби интерьерді сахна интерьеріне көркем интерпретациялау барысында сценаристер мен қоюшы режиссерлерге де керек ақпарат береді.

Талқылау. «Интерьер» ұғымы француз тілінен аударғанда «ішкі» деген мағынаны білдіреді және бұл ұғым қоршалған, тұйық кеңістікке, мәселен бөлме, кеңсе, үй, т.б. немесе сол кеңістікте орналасқан заттардың сыртқы көрінісіне қатысты қолданылады. Интерьер мен оның элементтері өмір шындығын көркем шындыққа айналдыру барысында шығармалардың мәтінінен көрініс тауып қана қоймай, жансыз заттарға жан бітіріп, сан алуан өзгеріске түсіріп, құбылтады. Заттардың құбылуы көркем шығарма кейіпкерінің өмірі мен жан дүниесіндегі өзгерістермен тұтасып жатады. Оған көркем өнердегі заттар әлемі мен оның көркемдік қызметін зерттеп, еңбек жазған ғалым Б.Е. Галановтың: «Әдебиет пен өнерде жай зат жоқ. Олар міндетті түрде өз иелеріне қызмет етуі тиіс» (Галанов, 1974: 303) деген сөзі айқын дәлел бола алады.

Әдебиет мәселелерін зерттеуші ғалымдар еңбектерінде әдеби интерьерді «заттық әлем», «үй кеңістігі», «тұйық кеңістік» деп атап, жалпы әдебиеттегі немесе жекелей авторлардың шығармаларындағы интерьер ерекшеліктерін талдауға талпыныс жасаған.

Десе де бұл категория пейзаж бен портрет қарастырылған дәрежеде зерттеле қоймады. Сөзбен сомдалған сурет пен көркем шығармадағы заттар әлемін зерттеген А. Чудаков: «суретшінің шығармашылық ерік-жігерімен құрылған кеңістікте орналасқан заттар әлемі еш сөзден кем емес» (Чудаков, 1992: 5) екеніне назар аудартады. Ғалым еңбегінде мәтінді ұйымдастырудағы заттар әлеміне көңіл бөлу арқылы көркем туындылардағы заттар әлемінің аз зерттелу мәселесін көтереді.

Әдебиет теоретигі В. Хализевтің айтуы бойынша, «заттық әлем әдеби-көркем бейнелеудің ажырамас және өте маңызды құраушысына жатады» (Хализев, 2002: 240).

Нарративтің құрылымы мен көркем туындыдағы көзқарастар жүйесі мәселесін қарастырған В. Шмид нарративті жеке оқиғаны немесе оқиғалар тізбегін баяндайтын сюжеттік сөз деп таниды. Кейбір көркем шығармалардағы бір ғана зат немесе заттар әлемі тұтастай нарративті басқарып, қозғалысқа келтіріп отыратынын айтады. Ғалымның пікірі бойынша, интерьер «оқиғасыз бірлік», яғни интерьердің өзі оқиғаға жатпайды, бірақ оқырманның рецепциясына қарай, белгілі бір мәнді білдіру арқылы оқиғаның өрбуіне қажет ақпараттық фон қалыптастырады (Шмид, 2008: 23).

Әдебиеттанушы ғалымдар әдеби интерьердің негізгі қызметтеріне декоративті, сипаттамалық және хронотоптық қызметтерді жатқызады (Судосева, 2013: 89). Бұдан бөлек әдеби интерьердің сан алуан қосалқы қызметтері бар.

Әдеби интерьердің декоративті қызметі антика дәуірінен бастау алады. Көне Грекиядағы қалың көпшілікті аузына қаратқан шешендер көпшілік алдында сөйлеу өнерін сот істері мен саяси істерді жүргізу барысында қолданып, риторика ғылымының қалыптасу алғышартын тудырғаны белгілі. Сол кезеңде сот жанры мен саяси жанрға үшінші жанр болып қосылған эпидейктикалық жанр көрікті ойды көркем сөзбен жеткізудің үздік үлгісін танытты. Антика дәуіріндегі эксфрасис жанрын әдеби интерьердің бастауы ретінде қарастыруға болады. Өйткені бұл жанр адамдарды сендіру немесе іске төрелік айтуды емес, көркем де кестелі сөз арқылы көпшілікті таңғалдырып, тамсандырып, эстетикалық әсерінің басымдығы арқылы белгілі бір тұлғаларды немесе қоғамда болған оқиғалардың өткен орны мен уақытын сипаттауды мақсат етті. Дәл осындай көпшілік алдында сөйленетін сөздердегі интерьер декоративті қызмет атқарады. Интерьердің шешендік өнерден көркем әдебиетке өткен бұл қызметі прозалық шығармалардың көркемдік-эстетикалық мазмұнын байытып, оқырманға әсерін арттырады.

Уақыт көші ілгері жылжып, өркениет пен адамзат мәдениетінің даму жолында интерьердің декоративті қызметі өз мәнін жойған жоқ, керісінше, оған жаңа мән үстеліп, мазмұны мен атқаратын қызметі күрделене түсті. Мысалы, көркем шығарма кейіпкерлерінің қоғамдағы орны мен әлеуметтік дәрежесіне ендігі кезекте оның адами-психологиялық сипаттары қосылды. Осылайша, интерьер кейіпкердің «психологиялық портретін» таныту қызметін қатар атқарды. Бұл қызмет әдеби интерьердің сипаттамалық қызметіне жатады. Оған сай, интерьер кейіпкердің ішкі жан әлемінің көрінісі мен тұлғалық қасиеттерін бойына сіңіріп тұрады. Мәселен, қазақ авторларының шығармаларында көптеп кездесетін киіз үй кеңістігін толтырып тұратын заттар мен қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде қолданылған құрал-саймандар мен әбзелдер ұлттық болмысымыз бен пайым-парасатымыздан мол ақпарат береді. Олардың бар немесе тапшы болуы, жаңа немесе ескі болуы, өз орнында тұруы немесе орнынан табылмауы, т.б. сынды қалыптары кейіпкердің тұрмыс деңгейі мен жеке қасиеттерінен, оның психологиясы мен өмірге көзқарасынан хабар береді.

Әдеби шығарманың көркемдік құрылымына тән психологизм құбылысының қазақ романдарындағы көрінісін зерттеп, жан-жақты талдау жасаған Б. Майтанов: «Адамның эстетикалық қабылдау сезімдері қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, материалды-интеллектуалдық ілгерілеулермен кіндіктес өрістемек» екенін, сондай ақ, «Шамалы ғана шеңберден аспайтын адамның практикалық қызметі заңды түрде айналасындағы дүниеден алынбақ ой-әсерлік деректермен толысуды керек қылғаны сөзсіз» екенін алға тартады (Майтанов, 1996: 195). Мұндағы айнала деп отырғаны – қоршаған орта, яғни

табиғатты меңзеп, көркем шығармадағы пейзаждың көркемдік жолмен қабылданған әлем тұтастығы ретіндегі қызметін сипаттап тұрғанмен, адамның айналасындағы заттар әлемі де тұтас әлемнің бір бөлшегін құрайтынын сөзсіз ұғуға болады. Ағаш үй мәдениетінен тас үй мәдениетіне көшіп, тұйық кеңістікке қамалып, тіпті жұтылып бара жатқан адамзат санасы, жанды табиғаттан жансыз заттарға қарай ығысып бара жатқан заманда, оның көркем әдебиетінің де кеңістігі сол уақыттың материалды заттарына толуы заңды.

Адамзаттың санасы ілгері жылжыған сайын әдеби интерьердің қызметі де күрделене түсетіні түсінікті. Адамның өмір сүретін кеңістігі (үйі) уақыт өте келе адамның жан әлемімен біте қайнасып, адам мен зат арасында тығыз қарым-қатынас орнайды, сол арқылы адам айналасындағы заттардың символдық мәні пайда болады. Интерьердің үшінші қызметі уақыт пен кеңістіктің тоғысында көрініс табады, оны әдеби интерьердің хронотоптық қызметі деп атайды. Интерьердің бұл қызметінің мәнін ашу үшін М.М. Бахтиннің әдебиеттану ғылымына енгізген хронотоп ұғымына қатысты зерттеулері негізге алынады. Зерттеулерге сай, әдеби-көркем хронотоп кеңістік пен уақыттың бірлігі және ол көркемдік тұтастықтыққа жету үшін аса қажет. Ал ғалымның көркемдік тұтастық туралы ойына келер болсақ: «Көркем шығарма әлемі – ұйымдасқан, реттелген және аяқталған әлем, ондағы адамның айналасындағы құндылықтардың мәні бар: біз оның айналасындағы заттардың және оған қатысты кеңістіктің, уақыт пен зат мағынасының көркемдік жағынан маңызды екенін көреміз. Бұл құндылық бағдары мен адам айналасындағы әлемнің тығыздалуы оның эстетикалық шындығын құрайды» (Бахтин, 1979: 163).

Әдеби интерьердің атқаратын қызметтері бір-бірімен тығыз байланысты және бір-бірін толықтырып тұрады. Шығарманың өн бойында ұшырасатын интерьер детальдары оқиғаның шырайын кіргізіп, әрі психологиялық ахуалды көрсетіп, әрі уақыт пен кеңістіктің тоғысындағы адам мен заттар әлемі арасындағы тамыры тереңге кеткен байланыстың дәлелі болуы мүмкін. Әдебиеттанушы Г. Пірәлиева көркем туындыдағы заттар әлемінің атқаратын қызметтерін жан-жақты талдайды. Киім үлсінің көркем әдебиетте философиялық, психологиялық және әлеуметтік қызмет атқаратынын, сонымен қатар заттар әлемінің «ескерткіштің куәгері, сезім кілті» ретіндегі қызметінің де көркем туындыларда көп көрініс табатынын айтады. Оған мысал ретінде адамның бала күніндегі бір заттың, мысалы, сурет, киім, т.б. еріксіз терең ойға, өткен-кеткенді еске түсіруге, ой елегінен өткізуге мәжбүр ететінін алға тартады. Ғалым заттар әлемінің қызметтеріне қатысты талдауын: «Заттық әлем – кейіпкерді толыққанды етіп бейнелеу үшін таптырмас көркемдік кілт. Және ол кезең мен уақытты, кейіпкер өмір сүрген психологиялық ортаны терең тану үшін де, кейіпкердің ішкі жан дүниесіне еніп, психологиясын жан-жақты ашу үшін де қызмет атқарады» деп ой қорытады (Пірәлиева, 2003: 306).

Интерьердің осы қызметтерін қазіргі қазақ прозасы негізінде талдап түсіндіруге болады. Қазіргі қазақ прозасындағы жаңа көркемдік ізденістер мен соны тақырыптар қазақ әңгіме жанрының жаңа сатыға көтерілуіне ықпал етті. Әңгіме жанрының көркемдік, идеялық-мазмұндық жағы ғана емес, құрылымдық қырлары да зерттеушілердің назарын аударып, көркем мәтіннің терең қатпарларына бойлауға себін тигізу арқылы әдебиеттану ғылымында жаңаша бағыттағы зерттеулердің пайда болу алғышартын қалыптастырды.

Суреткер жазушы Д. Рамазанның отбасы құндылығы мен өмір шындығына құрылған «Келін» әңгімесі күйеуі дүние салғаннан кейін, абысынының ауыр сөзі мен қорлығына шыдамай, баласын жетектеп төркініне оралған бас кейіпкер Жаңылдың жайын баяндайды. Түні бойы ауыр ойдан әбден қалжыраған Жаңыл түсіне жиі кіріп жүрген енесін іздеп ауылға тартады. Жол-жөнекей күйеуі жерленген зират басына бұрылып, ішкі сырын ақтарған соң, бір кездері келін боп түскен шаңыраққа келген сәттегі көз алдындағы көрініс былай суреттеледі: «Жаңыл ауызғы бөлмеге кіре бере состиып тұрып қалды. Қабырғаларының кейбір тұстары құлап, сілбі мен өрмекшінің торлары шырмаған. Мүңкіген күлімсі иіс адамның қолқасын қабады. Бұрыш жақтағы үстелдің үстінде темекінің тұқылдары мен қатқан нанның қалдықтары шашылып жатыр» (Рамазан, 2011: 265).

Әңгіме авторы осы көріністі кейіпкер көзімен оқырманға көрсету арқылы, шайқалған шаңырақтың жайын білдіру үшін әдеби интерьерді сәтті пайдаланған. Бұл көрініс Жаңылдың жүрегін ауыртып, ойын сан-саққа ала жүгіреді. Осы сәтте әдеби интерьер оқиғаның ары қарай өрбуін баяндауға кіріспе қызметін атқарып тұр. Оған қоса, үйдің дәл осы көрінісі анасын қарттар үйіне тапсырып, ақыры өзі төркініне кетіп, басқаға тиген әйелінің қылығынан араққа салынып, ауруға шалдыққан қайын інісі Еркінбектің күйін әшкерелеп тұрғандай. Осы үзіндіде суреттелген көрініс Еркінбектің жан дүниесінің «қабырғасы құлап», іші «сілбі мен өрмекшінің торына» толып, кеудесіне шер боп қатқан «нан қалдықтарының шашылып» жатқанын жеткізіп тұрғандай.

Д. Рамазан әңгемелерінен интерьерді молынан кездестіре алмаймыз, дегенмен барлық шығармасында заттық әлемнің болуы заңды. Автор көркемдеуіш құралдармен көмкерілген баяндаулар мен суреттеулерді молынан қолданбаса да, бір ғана заттық детальдің өзі шығарманың негізгі идеясын жеткізіп тұрғандай әсер қалдырады. Мәселен, «Аза» әңгімесінде қазақ жас отбасыларының баспанасыз жүруі, өзге ұлт өкілдерінің пәтеріне жалданып тұруы, жағдайдың жоқтығы, ауруханадағы паракорлық мәселелері көтеріледі. Бас кейіпкер Ержан мен жары Жәмиланың өкпесіне суық тиіп ауырған нәрестесінің жағдайы дәрігерлердің селқостығынан күн сайын нашарлаған соң, бір жағы өздері жалдап тұрып жатқан пәтердің қабырғалары жарылып, арасынан аяз кеулеп тұрған соң, жан ұшыра жаңа пәтер іздеуі нәтиже бермейді. Ақыр аяғы, кеш қарайғанша пәтер іздеген Ержан үйіне беттеп келе жатқанда «мұржаға» көз тастайды. Мұржадан шыққан түтіннің көрінбеуі кейіпкердің көңіліне секем салады. Сүріне-қабына үйіне кіріп келген Ержан үш айлық нәрестесінің көз жұмғанын көреді (Рамазан, 2011: 271).

Автор кейіпкерінің назарын «мұржаға» аудару арқылы үйіндегі жайды естіртіп тұрғандай. Қазақтың «Түтінің түзу шықсын», «Шырағың сөнбесін» деген сөздерінің мәні мен жүгі «мұржаға» тікелей қатысты. Мұржа – заттық деталь, ол үй ішіндегі тіршіліктің нышаны.

Бұл деталь қазақ авторларының шығармаларында көптеп кездеседі, мысалы С. Мұратбековтің «Жабайы алмасындағы»: «Ауыл үйлерінің мұржаларынан жарыса көтерілген түтіндер сыриып, сонау көктенбіл аспанмен сіңісіп жатыр» деген жолдар ауылдың қайнаған тіршілігін көркем суреттесе, К. Әміровтің «Өшпес жұлдыздар жарығы» шығармасында: «Ескі Қарағандының дәл ортасында бір темір мұржа ұзын мойнын көкке созатын да тұратын» деу арқылы алып зауытты қала ішіндегі өзге нысандардан ерекшелеп, таныстырып тұр. Мұржаға жан бітіп, құдды мойнын созған адам кейпіне еніп кеткендей суреттелуі шығарманың көркемдігін арттырып тұр. Ал Д. Рамазанның «Аза» әңгімесіндегі мұржа – нәрестенің қазасын, ауыр қайғыны естіртудің құралы.

Жазу стилі ерекше, терең ойлы жазушы Н. Ораздың «Аяқталмаған ертегі» әңгімесінің бас кейіпкері – жасы қырыққа келген ғылым кандидаты. Әңгіме басындағы: «Түс ауа қызметінен қайтып келгеннен кейін ол қолындағы қоңыр түсті портфелін кіреберістегі оң жақ бұрышқа қойып, жағасы мен жеңі қырқыла бастаған сұр плащы мен кепкасын шешетін де, көшеде келе жатқанда кездейсоқ ойына орала кеткен асқақ арман, биік мақсаттар жайлы ойлары болса, бәтіңкесімен бірге босағада қалдырып, шәй қайнатып ішу үшін ас бөлмеге кіретін» (Ораз, 2012: 117) деген жолдардағы әдеби интерьер мен детальдар бас кейіпкердің кім екенін бірден танытады. Дәл осы әңгіме қазіргі заманда емес, осыдан бірнеше ғасыр бұрынғы қазақтың өмірінде болған болса, бас кейіпкер аттан түсе сала, жұлығына жамау түскен былғары етігін кіреберіске шешіп, киіз үйдің оң жақ бұрышына қоржынын тастай салып, жұбайының жозы үстіне жайып қойған мөлтек дастарханына отырып шай ішер ме еді?! Бұлай дейтін себебіміз – әңгіме кейіпкерінің үйіне кіре сала қолындағы портфелін кіреберістегі оң жақ бұрышқа қоюы қазақ халқының танымындағы «үй кеңістігіндегі», яғни киіз үйдің оң жақ босағасындағы ер-тұрман, ат әбзелдері, киім-кешек, қару-жарақ, т.б. заттардың ер адамның символын білдіретінін (Назарбекұлы С., 2005: 36) еске түсіреді. Кейіпкердің ойына кездейсоқ орала кеткен ойлардың бәтеңкесімен бірге босағада қалуы да

үйге оң аяқпен аттап, жақсы ниетпен кіру керегін және босаға мен табалдырыққа қатысты наным-сенімдерді ойға оралтады.

Н. Ораз шығармаларындағы заттар әлемі кейіпкердің мінезі мен заттық әлемді қабылдауын шебер жеткізеді. Талданып отырған әңгімеде телефонның өзі жай шырылдай салмайды: «Кешкілік қоңыр тумбаның үстінде тұрған ақ телефон кенет ұмытқан нәрсесі есіне түскендей баж ете қалды» (Ораз, 2012: 118). Дәл осы сәтті суреттеудегі автордың шеберлігі әңгіменің өн бойында молынан ұшырасады. Мұндағы заттардың түсі де сәтті үйлесім тапқан: қоңыр тумба ақ телефонды ерекшелеп тұрған фон іспетті. Танысымен тілдесіп болған кейіпкер де телефонды жай ғана орнына қоя салмайды, «тұғырына қондырады». Бозбала күніндегі алғашқы махаббатымен болған әңгімеден кейін, дөңбекшіп ұйықтай алмаған кейіпкер «ақ жолағы бар көгілдір түсті спорт костюмін киді де, аяғына ілген тәпішкесін сылп-сылп басып балконға шықты» (Ораз, 2012: 121).

Зерттеуші Г. Пірәлінің пікірі бойынша: «Әдеби интерьерді құрайтын заттар мен оның бөлшектері сан алуан. Олардың түрлері де, көлемі де, түстері де, тіпті олардың әлеуметтік, кезеңдік, географиялық, т.б. анықтаулары сансыз және олардың көркем шығармада суреттелуі жазушының көркемдік, стильдік ерекшеліктерін танытады» (Пірәлі, 2003: 272).

Әңгіме кейіпкерінің балконда қиялына ерік беріп, аспанға көз тастағанда көрген көрінісі де көркем суреттеледі: «...Жаңа біразда ғана киіз үйдің жыртығынан сығалаған жарық сәуледей жарқырап тұрған бірен-саран жұлдыздарды біреу жинап ап, қоржынына салып әкетіп қалғандай жым-жылас болыпты». Осы жолдар әдеби интерьерге айқын мысал бола алмаса да, дәл осы сәтті көркем суреттеуде «киіз үй» мен «қоржынның» жолай аталып өтуі әдемі үйлесім тауып, түннің атмосферасын жеткізіп тұр.

Жазушы М. Омарованың әңгімелеріндегі «жан-жағынан ақ шашы қобырап шығып кеткен апасының орамалы», «баппен қайнап жатқан қазан», «екінші рет су құйып қайнатылған шәйнек», «төсектің бас жағындағы төрт жастық, олардың астына жиналған шапан, ескі пальто, күртеше, плащ...», «тоқал там», «көршінің қорасы», «жұпыны үйдің кір қабырғалары», «терезенің тұсындағы кішкентай бесік», «сандық», «жүн көрпе», т.б. тұрмыстық детальдар ауыр ойды арқалап ауылына келген, тағдырмен тайталасқан күрделі кейіпкерлерінің айналасындағы заттар әлемі (Омарова, 2012). Бұл заттарды автор асқан қырағылықпен сөз арасында өте ұтымды қолданады. Сол арқылы кейіпкерлер отырған кеңістіктің атмосферасын жеткізеді. Бір қарағанда аса маңызы жоқ тұрмыстық детальдар болғанымен, кейіпкер психологиясының индикаторы болып тұр. Шарасыз күйге түсіп, ішкі әлемі күйреген кейіпкерлер күнделікті күйбең тіршіліктегі ұсақ-түйектің өзінен мән тапқысы келгендей әсер қалдырады. Әңгіме авторының жолай тілге тиек еткен заттары суреттеліп отырған шақты көркем суреттеуге қажет фон қызметін атқарып тұр деуге болады.

Қазіргі қазақ прозасындағы оқырманды бей-жай қалдырмайтын, философиялық астары терең, әдеби интерьердің сән-салтанаты жарасым тапқан әңгімелердің авторы – жазушы Лира Қоныс. Қай әңгімесін алып талдасақ та, бояуы қанық заттық детальдар мен олардың ғасырлар сүрлеуінен өтіп, сақтап қалған мәні мен құндылығын аңғарамыз. Жазушының «Шахарбанудың сыңсуы» әңгімесінің нарративін басқарып, тұтастай қозғалысқа келтіріп тұрған зат – мойынбүрме. «Он сегізінші ғасырдың басында өмір сүрген белгісіз қазақ зергерінің сүйген жары өзге адамға еріксіз ұзатылғанда соғып, сүйгеніне жолдаған мойынбүрме». Әңгіме бірінше жақтан баяндалады, яғни шығарма оқиғасын өрбітуге арқау болып отырған зат кейіпкердің ойы арқылы мың құбылып барып айқындалады: «Әу баста шүйкелеп иірген торшасына қарап қытайлық ісмердің қолынан шықты деп жобалағаным бекерге айналды, қазақ-өзбек жәрмеңкесінің жауһары ма деген болжам да құйрығын ұстатпады, біздің жақтың мыс рендес алтынын танып тұрсам да, әшекейдің сүйегінен ұқсастық таппадым. Өрнегі алабөтен, ертегілерінен таныс оюлармен есте сәйкеспейді: мұнда орыс зергерінің қолтаңбасы жоқ. Қапсырма, алқа, моншақтың біріне де ұқсамайды, алтын өрменің ұяшықтарын кіл інжуанмен толтырған, қалыңдығы үш елі. Жібек жолының шаңын боратқан сауданың арқасында шөлейтті жаққа да інжуан жетті

деп өзімді жұбатқаныммен, долбарым әрі қарай дамымайды, себебі бұл бұйым не мұражайда, не ақсүйектің сақтандыру қорында емес, біздің көкқасқа кемпірдің сандығында бір ғасырға жуық жатқан» (Қоныс, 2013: 4).

Мұндағы көкқасқа кемпір – кейіпкердің әжесі. Әжейдің өз шешесі мен әпкесі Шахарбанудан қалған кірпіштің көлеміндей қызыл сандығын майлы жілігін күзеткен итше қорығаны айтылады. Сол сандықтың ішіндегі заттар да көздің жауын алады: «ақ патшаның басы бейнеленген таза күміс тиыннан тізген бір қарыс шашбауы, қақтаған ақ күмістен соққан құдағи жүзігі мен алтыннан құйған ай сырғасы және алтынторшаларын інжуанмен толтырған мойынбүрмесі». Өле-өлгенше осы затты қорып өткен көкқасқа кемпір дүние салған соң, мойынбүрме қолына тиген немересі өткен күндер елесін былайша еске алады: «Мұнан соң інжуандары жәудіреген мойынбүрме көкқасқа кемпірге деген өкпемді еске салып шаш түйреуіштерім мен кесте тігетін жіптерім салынған жәшікте елеусіз ұзақ жылдар жатты. Одан әрдайым көкқасқа кемпірдің ызбары есетін. Қолыма алсам көкқасқа кемпірдің оқты жанары желкемнен қадалғанын байқадым» (Қоныс, 2013: 6). Бұл кейіпкердің бала күнінен санасына бекіп қалған қорқынышы мен ренішінің сарқындысы екенін аңғаруға болады. Бойындағы үрейі мойынбүрмеден құтылған күні ғана сейілетінін түсінген кейіпкер ақыры ол затты алып, аукцион саудаға шығаруға бекінеді. Әңгімеден келтірілген үзінді арқылы әдеби интерьердің бойына өз иесі мен сол заттың киесін терең ұғынған адамның иісі мен мінезі сіңіп қалатынын аңғаруға болады. Бұған дәлелді кейіпкердің аукцион алаңына келгендегі көрген көрінісінен туған келесі бір ойынан табуға болады: «...айналама жайғасқан бай-манаптардың киім-кешегіне бажайлап, еуропалық атақты қызтеке жұптың өндірісінен шыққан қымбат жамылғыны тұрпатсыз денесіне қонымсыз ілген әйелге ызалана қарадым. Айнам, әр киімді сатып аларда оның үніне құлақ түрген дұрыс, олар мені жайыма қалдыр, мен сенің бәденіңе жараспаймын немесе саған арналып тігілген шүберекпін деп өзі сыбырлап тұрады деп іштен ақыл айттым» (Қоныс, 2013: 7). Расында, жансыз деген заттың да энергетикасы болатынын эзотерикалық ілімдер ерте заманнан дәлелдеп келеді. Энергетикасы деген – сол заттың үні; бойына сіңген кие немесе қарғыс.

Заттық әлем бөлшектерінің символдық сипатта кейіпкер психологиясының қыр-сырын ашуға қызмет ететіні зерттеуші ғалым А. Қалиеваның еңбегінде талданады. Д. Досжанның «Мұхтар жолы» романындағы ұшырасатын заттар суреттемесінің жиынтық күйде Әуезов тұлғасының архетиптік сипатынын бедерлейтіні мысалдар арқылы дәлелденеді. Осы тұста назар аудартатын көркемдік деталь – Омарханнан қалған түйе жүн шекпен. Атасынан қалған шекпенді жамылып ойға шомған Мұхтардың санасын өткен заманға барлау жасатып, жырақ дүниенің есігін ашып берген – шекпенге сіңген ашқылтым тер иісі (Қалиева, 2012: 103). Біз талдап отырған Л. Қоныстың «Шахарбанудың сыңсуы» әңгімесіндегі көркемдік деталь – мойынбүрмеге сүйгеніне қосыла алмай құса болып ұзатылған Шахарбанудың сыңсуы мен көкқасқа кемпірдің зары мен ызбары сіңіп қалғанын бас кейіпкер баянынан аңғаруға болады.

Қорытынды. Көркем туынды мәтіндегі суреткердің қаламына ілінетін заттар мен олардың жүйесін зерттеу көркем мәтіннің жаңа қырын ашып, заттық образдарды терең тани түсуге соны соқпақ салады. Әдеби интерьердің қызметтерін зерттеу көркем шығарманың поэтикасын тануға мол мүмкіндік береді. Көркем шығарманың маңызды компонентіне, тіпті ажырамас бөлшегіне айналған заттар әлемі кездеспейтін көркем шығарма кем де кем және олардың мәтінде кездесуін кездейсоқтық деу қиын. Қазіргі қазақ прозасының әңгіме жанрындағы заттық детальдар тұтастай алғанда әдеби интерьердің негізгі қызметтерін танытуға жауап бере алатын деңгейде екенін аңғаруға болады. Мақалада талданған қазіргі қазақ қаламгерлерінің әңгімелерінен әдеби интерьер мен ондағы заттардың оқиға орбитін орта, кейіпкер психологиясының индикаторы, өткенді еске түсіріп, ойға оралтатын белгі, шығарма шырайын кіргізетін көркемдік элемент, уақыт пен кеңістік тоғысында қалыптасып, ұлттық мәдениет пен танымның көрінісін, тарихи дәуірдің сипаты мен өзіндік

болмысын танытып, адамның тұрмыс-тіршілік деңгейінен де хабар беретін баяндау бірлігі ретіндегі қызметтерін айқын кездестіре аламыз.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында көркем шығарманың заттық әлемі кешенді түрде жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Бұл мәселені зерттеу еңбегінде әдебиеттанушы ғалым Г. Пірәлиева да көтереді: «Қазіргі рухани әлемде заттық әлем, әрине жаңа эмоционалдык бояу алды. Оның айтар ойы, берер емеуріні, көркемдік қызметі жаңартылды, мағыналық мәні артты. Өйткені, кейіпкерді қоршаған материалдық, заттық әлем адам жанына, оның ішкі жан дүниесіне тереңдей енетін бірден-бір көркемдік кілт, психологиялық элемент. Бұл тақырып әлі де терең талдауды, жеке зерттеуді талап етеді». Сондықтан әдеби интерьер мен оның кеңістігіндегі заттық детальдардың поэтикасын зерттеу өзекті мәселелер қатарында.

М.Е. Оспаналы

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

E-mail: ospanalymadina@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2125-9287

Функции интерьера в современной казахской прозе

Резюме. В статье рассматривается роль литературного интерьера в организации пространства художественного произведения – формы описания, используемой в тексте художественного произведения наряду с такими формами, как пейзаж, портрет. Приводится обзор научных работ, где рассматриваются художественные функции предметных вещей, составляющих литературное интерьерное пространство. Анализируются вопросы поэтики и функции литературного интерьера в современной казахской прозе, так как данная тема является малоизученной, актуальной темой в казахском литературоведении. Через анализ функций литературных интерьеров в контексте художественного текста также выявляются их структурные особенности. Показывается, что интерьер играет важную роль не только как структурный элемент художественного текста, но также играет значительную роль в раскрытии поэтики произведений искусства по-новому, занимая ключевую роль и на смысловом уровне.

Изучается появление и введение понятия «интерьер» в литературоведение и основные функции литературного интерьера. Рассмотрена взаимосвязь истоков художественной функции литературных интерьеров и эпидейктическим жанром античности. Изучается роль интерьера в раскрытии внутреннего мира персонажа, в познании природы, природы и характера персонажа, и аналитически показано как это все связывается с концепцией психологизма в художественной литературе. Через хронотопную функцию литературного интерьера изучаются особенности художественного выражения предметов с символическим значением, свойства и характеристики эстетического пространства, сформированного в единстве времени и пространства, установленном в культурном познании человечества.

Анализируются роль и сущность мира вещей, художественная деятельность в организации пространства в рассказах современных казахских авторов. Рассмотрены связь мира предметов с персонажами художественных произведений, их взаимодействие с символической системой, композицией произведения. Анализ функции литературного интерьера позволяет теоретически изучать систему предметов в художественном произведении и выявлять особенности использования материальных деталей в современных казахских рассказах.

Ключевые слова: современная казахская проза, литературный интерьер, предметный мир, описание, поэтика, хронотоп, деталь.

М.Е. Ospanaly

Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
E-mail: ospanalymadina@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2125-9287

Functions of Interior in Modern Kazakh Literature

Abstract. The article examines the role of the literary interior in organizing the space of a literary work – a form of description used in the text of a work along with such forms as landscape and portrait. An overview of scientific works is given, which examines the artistic activity of object things that make up the literary interior space. Since this topic is a poorly studied, relevant topic in Kazakh literature, the issues of poetics and functions of the literary interior in modern Kazakh prose are analyzed. Through the analysis of the functions of literary interiors in the context of a literary text, their structural features are also revealed. It is shown that the interior plays an important role not only as a structural element of a literary text, but also plays a significant role in revealing the poetics of works of art in a new way, occupying a key role at the semantic level.

The emergence and introduction of the concept of "interior" in literary works and the main functions of a literary interior are studied. The relationship between the origins of the artistic activity of literary interiors and the epideictic genre of antiquity is considered. The role of the interior in revealing the inner world of the character, in the knowledge of the nature, and temper of the character is studied, and it is analytically shown how all this is connected with the concept of psychologism in literary work. Through the chronotopic function of the literary interior, the features of the artistic expression of objects with symbolic meaning, the properties and characteristics of the aesthetic space, formed in the unity of time and space, established in the cultural knowledge of mankind, are studied.

The role and essence of the world of things, artistic activity in the organization of space in the stories of modern Kazakh authors are analyzed. The connection of the world of objects with the characters of literary works, their interaction with the symbolic system, the composition of the work is considered. Analysis of the function of a literary interior allows you to theoretically study the system of objects in a literary work and identify the features of the use of material details in modern Kazakh stories.

Keywords: modern Kazakh literature, literary interior, literary interior space, description, poetics, chronotope, detail.

Информация об авторе:

Оспаналы Мадина Елдоскызы, Казахский национальный университета имени аль-Фараби, филологический факультет, докторант 2 курса, Алматы, Казахстан, E-mail: ospanalymadina@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2125-9287

Әдебиет

- [1] Галанов Б.Е. Сөзбен салынған сурет: портрет, пейзаж, зат. – М.: Совет жазушысы, 1974. – 343 б. (орыс).
- [2] Бахтин М. М. Көркем сөз эстетикасы. – М.: Өнер, 1979. – 424 б. (орыс).
- [3] Чудаков А.П. Сөз – зат – әлем. Пушкиннен Толстойға дейін. – М.: Қазіргі жазушы, 1992. – 320 б. ISBN 5-265-02147-7. (орыс).
- [4] Хализев В.Е. Әдебиет теориясы. – М.: Жоғары мектеп, 2002. – 438 б. ISBN 5-06-004234-0. (орыс).
- [5] Шмид В. Нарратология. – М.: Славян мәдениетінің тілдері, 2003. – 312 с. ISBN 5-94457-082-2. (орыс).
- [6] Тюпа В.И. Көркем мәтінді талдау: жоғары оқу орын. фил. фак. студ. арн. оқу құралы. 3-басылым – М.: Академия, 2009. – 336 б. (орыс).

- [7] Судосева И.С. Әдеби интерьердің функциялары // РМГУ Хабаршысы. – 2013. № 20 (121). С. 89-100. ISBN 1998-6769. (орыс).
- [8] Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 336 б. ISBN 5-7090-0222-4. (қаз).
- [9] Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем. Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б. ISBN 9965-669-14-7. (қаз).
- [10] Назарбекұлы С. Қазақтың киіз үйі. – Астана: Елорда, 2005. – 96 б. ISBN 9965-06-399-0. (қаз).
- [11] Қалиева А.Қ. Көркем әдебиет: шығармашылық тұлға және психологизм. Монография. – Алматы: ЖК «Сейітжанова Ж. Д.», 2012. – 200 б. ISBN 978-601-06-2251-7. (қаз).
- [12] Рамазан Д. Жылап аққан тамшылар: Әңгімелер. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2011. – 320 б. ISBN 978-601-03-0094-1. (қаз).
- [13] Ораз Н. Жылқының көз жасы: Әңгімелер мен хикаяттар, эсселер. – Алматы: Қайнар, 2012. – 320 б. ISBN 978-601-212-040-0. (қаз).
- [14] Омарова М. Қадір түні: Проза. – Алматы: Жалын, 2012. – 320 б. ISBN 978-601-7286-57-6. (қаз).
- [15] Қоныс Л. Шахарбанудың сыңсуы: Проза. – Алматы: Жалын, 2013. – 192 б. ISBN 978-601-7286-83-5. (қаз).

Литература

- [1] Галанов Б.Е. Живопись словом: портрет, пейзаж, вещь. – М.: Советский писатель, 1974. – 343 с. (рус).
- [2] Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с. (рус).
- [3] Чудаков А.П. Слово – вещь – мир. От Пушкина до Толстого. – М.: Современный писатель, 1992. – 320 с. ISBN 5-265-02147-7. (рус).
- [4] Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2002. – 438 с. ISBN 5-06-004234-0. (рус).
- [5] Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с. ISBN 5-94457-082-2. (рус).
- [6] Тюпа В.И. Анализ художественного текста: учеб. Пособие для студ. фил. фак. высш. учеб. заведений. 3-е изд. – М.: Академия, 2009. – 336 с. (рус).
- [7] Судосева И.С. Функции литературного интерьера // Вестник РГГУ. – 2013. № 20 (121). С. 89-100. ISBN 1998-6769. (рус).
- [8] Майтанов Б. Казахский роман и психологический анализ. – Алматы: Санат, 1996. – 336 с. ISBN 5-7090-0222-4. (каз).
- [9] Пирәлиева Г. Некоторые проблемы психологии в художественной литературе. Сновидений, невербальные жесты, предметный мир. Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 с. ISBN 9965-669-14-7. (каз).
- [10] Назарбекулы С. Казахская юрта. – Астана: Елорда, 2005. – 96 с. ISBN 9965-06-399-0. (каз).
- [11] Калиева А.К. Художественная литература: творческая личность и психология. Монография. – Алматы: ЖК «Сейітжанова Ж. Д.», 2012. – 200 с. ISBN 978-601-06-2251-7. (каз).
- [12] Рамазан Д. Плачущие капли: рассказы. – Алматы: КАЗАқпарат, 2011. – 320 с. ISBN 978-601-03-0094-1. (каз).
- [13] Ораз Н. Слезы лошади: рассказы, очерки и эссе. – Алматы: Қайнар, 2012. – 320 б. ISBN 978-601-212-040-0. (каз).
- [14] Омарова М. Священная ночь: Проза. – Алматы: Жалын, 2012. – 320 с. ISBN 978-601-7286-57-6. (каз).

[15] Қоныс Л. Сынсу Шахарбану: Проза. – Алматы: Жалын, 2013. – 192 с. ISBN 978-601-7286-83-5. (каз).

References

- [1] Galanov BE (1974) Painting with a word: portrait, landscape, thing. (in Russ).
- [2] Bakhtin MM (1979) Aesthetics of verbal creativity. (in Russ).
- [3] Chudakov AP (1992) Word – thing – world. From Pushkin to Tolstoy. P. 320. ISBN 5-265-02147-7.
- [4] Khalizev VE (2002) Literature theory. ISBN 5-06-004234-0. (in Russ).
- [5] Schmid V (2003) Narratology. ISBN 5-94457-082-2. (in Russ).
- [6] Тура VI (2009) Analysis of literary text: textbook. A guide for students of the Faculty of Philology. 3rd ed. (in Russ).
- [7] Sudoseva IS (2013) Functions of the literary interior. Bulletin of the Russian State University for the Humanities. No. 20 (121). P. 89-100. ISBN 1998-6769. (in Russ).
- [8] Maytanov B (1996) Kazakh novel and psychological analysis. P. 336 p. ISBN 5-7090-0222-4. (in Kaz).
- [9] Piralieva G (2003) Some problems of psychology in fiction. Dreams, non-verbal gestures, objective world. Monograph. ISBN 9965-669-14-7. (in Kaz).
- [10] Nazarbekuly S (2005) Kazakh yurt. ISBN 9965-06-399-0. (in Kaz).
- [11] Kalieva AK (2012) Fiction: creative personality and psychology. Monograph. ISBN 978-601-06-2251-7. (in Kaz).
- [12] Ramazan D (2011) Crying drops: stories. ISBN 978-601-03-0094-1. (in Kaz).
- [13] Oraz N (2012) Horse tears: stories, outlines and essays. ISBN 978-601-212-040-0. (in Kaz).
- [14] Omarova M (2012) Sacred Night: Prose. ISBN 978-601-7286-57-6. (in Kaz).
- [15] Konys L (2013) Synsu Shaharbanu: Prose. ISBN 978-601-7286-83-5. (in Kaz).